

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ЯРМОЛ ЛІЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12 (447) + УДК 342. 7 (477)

**СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ЛЮДИНИ:
ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ
(ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

**Спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

ОДЕСА – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Львівському національному університеті імені Івана Франка
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
член -кореспондент Академії правових наук України
РАБІНОВИЧ Петро Мойсейович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, професор
кафедри теорії та історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
МУРАШИН Олександр Геннадійович,
Національна академія внутрішніх справ
МВС України, професор
кафедри теорії держави і права

кандидат юридичних наук, доцент
КРИЖАНІВСЬКИЙ Анатолій Федорович,
Одеський юридичний інститут Національного
університету внутрішніх справ МВС України,
начальник кафедри державно-правових дисциплін

Провідна установа: Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого
Міністерства освіти і науки України,
кафедра теорії держави і права (м. Харків)

Захист відбудеться "22" лютого 2003 р. о 12 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської
національної юридичної академії за адресою: 65009 м. Одеса,
вул. Піонерська, 2, кімн. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської
національної юридичної академії за адресою: 65009 м. Одеса,
вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий "20" січня 2003 р.

**Виконуючий обов'язки вченого
секретаря спеціалізованої вченої ради**

Івакін О.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ставши на шлях формування правової держави, для якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є головною соціальною цінністю, Україна радикально активізувала процес визнання прав людини й ефективізації юридичних засобів їх реалізації, охорони та захисту. Одним із таких - загальносоціальних за генезисом та онтологічним статусом - прав людини є її свобода віросповідання, що виступає "наріжним каменем" для багатьох інших особистісних і культурних прав.

Свобода віросповідання як фундаментальне загальновизнане право людини знайшла своє відображення у міжнародних актах з прав людини, до котрих, перш за все, слід віднести: Загальну декларацію прав людини (ООН, 1948; ст. 18), Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ООН, 1966; ст. 18), Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981), Конвенцію про захист прав людини та основних свобод (Рада Європи, 1950; ст. 9), Хартію Європейського Союзу про основні права (2000; ст. 10).

Реальність свободи віросповідання людини, як і будь-якого іншого права особи, залежить від наявності дієвого механізму її юридичного забезпечення. Основою такого механізму в Україні є національне законодавство, насамперед Конституція України, котрою проголошується, що "кожен має право на свободу світогляду і віросповідання", (ст. 35) і Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р., а також інші нормативно-правові акти. Згідно зі ст. 9 Конституції України, частиною національного законодавства України є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема ті, в котрих закріплюється свобода віросповідання людини. До них належать, у першу чергу, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права та Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод.

Дослідження питань юридичного регулювання свободи віросповідання привертало увагу багатьох учених. У радянську добу юридичні аспекти свободи віросповідання людини досліджувалися, зокрема, у працях В.Ключкова, З.Корчевої, А.Ловінюкова, Г.Лупарєва, Ю.Розенбаума, Ф.Рудинського, П.Яшина. Однак роботам цих авторів був притаманний надмірно ідеологізований підхід. Окрім того, зараз ці праці значною мірою застаріли, оскільки ґрунтувалися на законодавстві того часу.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної правової науки окремі юридичні аспекти свободи віросповідання людини досліджувалися у працях А.Агапова, М.Бабія, В.Бондаренка, К.Борисова, С.Бублика, С.Бур'янова, В.Єленського, В.Коула Дерема, А.Колодного,

А.Красікова, Н.Лернера, А.Ловінюкова, М.Мариновича, А.Пчелінцева, П.Рабіновича, В.Савельєва, О.Сагана, Г.Черемних, О.Шуби, П.Яроцького та інших учених.

Водночас слід зазначити, що у вітчизняній юриспруденції монографічні дослідження, присвячені саме загальнотеоретичним аспектам нормативної регламентації свободи віросповідання людини, в тому числі механізму юридичного забезпечення цього права, наразі відсутні. Між тим, такі дослідження мають бути складовою формування загальної теорії прав і свобод людини.

Теоретичний і практико-прикладний аналіз правозабезпечувального механізму свободи віросповідання людини в Україні дозволяє стверджувати, що у багатьох випадках не в достатньому обсязі представлені, а то й взагалі відсутні, деякі юридичні засоби реалізації, охорони та захисту окремих елементів (можливостей) свободи віросповідання, а отже і розглядуваного права людини загалом. Огляд законодавства України про свободу віросповідання та релігійні організації виявив з-поміж його приписів такі, що не відповідають Конституції України, є взаємно суперечливими, а також потребують коригування та внесення доповнень унаслідок змін, котрі відбулись у соціальному житті України. Така ситуація, як

видається, подекуди здатна призводити до порушення свободи віросповідання, до її неправомірного обмеження, до виникнення у нашому суспільстві міжрелігійних конфліктів і в кінцевому підсумку - до неможливості повною мірою реалізувати, оберігати й захистити це фундаментальне право людини.

Усі вищезазначені обставини підтверджують актуальність теми пропонованого дослідження та її значення не лише у теоретичному, але й у практичному вимірах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося згідно з планом наукової діяльності кафедри теорії та історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка в межах теми "Теоретичні і практичні проблеми юридичного забезпечення прав людини і громадянина в Україні" (номер державної реєстрації ЮД-3 92 Б).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є монографічний комплексний аналіз філософсько-правових та загальнотеоретичних аспектів юридичного забезпечення свободи віросповідання людини в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання:

- визначити поняття та розкрити структуру свободи віровизнання та свободи віросповідання людини як її загальносоціальних (природних) прав;
- проаналізувати принципи законодавства України про свободу віросповідання та релігійні організації;
- визначити поняття та розкрити структуру свободи віросповідання людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого у законодавстві України;
- проаналізувати механізм та стадії юридичного забезпечення свободи віросповідання людини в Україні;
- здійснити порівняльний аналіз структурних елементів (можливостей) свободи віросповідання людини як загальносоціального явища і як суб'єктивного юридичного права, закріпленого у законодавстві України;
- проаналізувати юридичні засоби реалізації, охорони та захисту кожного зі складників свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права людини;
- на основі отриманих результатів обґрунтувати та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення юридичного забезпечення свободи віросповідання людини в Україні.

Об'єктом дослідження є свобода віровизнання та свобода віросповідання людини як загальносоціальні та юридичні явища.

Предметом дослідження виступає низка загальних закономірностей юридичного забезпечення свободи віросповідання людини та їх прояв в Україні, а також шляхи й засоби його вдосконалення.

Методи дослідження обумовлені темою дисертації, котра перебуває, так би мовити, "на стику" загальної теорії права та держави і галузевих юридичних наук, соціальної філософії й релігієзнавства.

Було використано відповідні філософсько-світоглядні, загальнонаукові й спеціальні методи наукового пізнання. Серед найважливіших із них слід виділити наступні: діалектичний (використовувався, зокрема, при формулюванні вихідних понять, що стосуються предмета дослідження); системний, структурно-функціональний (застосовувались при з'ясуванні структури досліджуваного права), порівняльний (при співставленні природного та юридичного прав на свободу віросповідання); методи тлумачення юридичних норм, узагальнення юридичної практики (зокрема національної судової практики, практики Державного комітету України у справах релігій, відділу у справах релігій Львівської обласної державної адміністрації, практики Європейського суду з прав людини).

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі вперше у вітчизняній

загальнотеоретичній юриспруденції з'ясовано універсальний зміст та складові елементи свободи віросповідання як одного із природних, невідчужуваних прав людини, а також здійснено системний аналіз юридичного механізму забезпечення цієї свободи в Україні.

Елементи наукової новизни вбачаються, зокрема, у положеннях стосовно:

- уточнення визначення загального поняття свободи віровизнання людини як загальносоціального явища та встановлення структури цього права;
 - визначення поняття та структури свободи віросповідання людини як загальносоціального явища;
 - комплексної характеристики відповідних актів законодавства України як нормативної основи юридичного механізму забезпечення свободи віросповідання;
 - інтерпретації поняття та структури суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання, закріпленого у законодавстві України;
 - порівняльної характеристики структурних елементів свободи віросповідання як загальносоціального права людини, з одного боку, і як суб'єктивного юридичного права - з іншого;
 - змісту, видів та юридичних засобів реалізації, охорони й захисту кожного зі структурних елементів свободи віросповідання людини в Україні;
- пропозицій з удосконалення чинного законодавства України про свободу віросповідання та про релігійні організації.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційного дослідження, як видається, здатні сприяти подальшій розробці загальнотеоретичних аспектів юридичного забезпечення свободи віросповідання людини в Україні.

Висновки та положення дисертації можуть бути використані у процесі уточнення та реалізації основних засад політики України у сфері державно-релігійних відносин, а також удосконалення вітчизняного законодавства про свободу віросповідання людини та діяльність релігійних організацій.

Теоретичні висновки, запропоновані у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані в навчальному процесі при викладанні таких дисциплін, як "Загальна теорія держави і права", "Права людини", "Конституційне право України", "Релігієзнавство". Вони також можуть виявитись корисними у діяльності, спрямованій на прищеплення поваги до будь-якої віри, переконань та світогляду людей, на виховування шанобливого ставлення до особистісних і культурних прав людини, на формування толерантної поведінки, що, у свою чергу, сприятиме ідеологічному багатоманіттю та подальшій розбудові громадянського суспільства в Україні.

Матеріали дисертації використовувалися здобувачем під час проведення лекційних та семінарських занять із теорії держави і права у коледжі "Західноукраїнський колегіум" (м. Львів).

Апробація результатів дисертації. Дисертаційне дослідження обговорювалося на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Основні положення, висновки й рекомендації дисертації оприлюднено у доповідях на п'яти міжнародних наукових конференціях: "Свобода віросповідання, Церква та держава в Україні" (Київ, 28-30 вересня 1994 р.), "Міжконфесійні відносини в контексті свободи релігії" (Львів, 6-7 травня 1996р.), "Конституційні права і свободи громадян в Україні та Республіці Польща: реалії й перспективи" (Львів, 9-11 листопада 2000р.) (матеріали опубліковані), "Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти)" (Київ, 15-16 березня 2001 р.) (матеріали опубліковані), "Історія релігій в Україні" (Львів, 20-24 травня 2002 р.) (матеріали опубліковані), - та чотирьох регіональних науково-практичних конференціях: "Проблеми державотворення і захисту прав

людини в Україні" (Львів, 1998, 2000, 2001 (матеріали опубліковані), 2002 рр.), а також на науковій конференції "Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи" (Тернопіль, 28 лютого 2001 р.) (матеріали опубліковані).

Публікації. За темою дисертації опубліковано одинадцять наукових праць (у тому числі чотири - у фахових виданнях), з них: дві - у наукових журналах, шість - у збірниках наукових праць, три - у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації визначені завданнями та логікою здійсненого дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, в яких об'єднано одинадцять підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел (всього 398 найменувань; обсяг - 38 сторінок), чотирьох додатків (обсяг котрих становить 14 сторінок), однієї таблиці (обсяг - 1 сторінка), двох ілюстрацій (обсяг - 1 сторінка). Загальний обсяг дисертації становить 184 сторінки (без списку використаних джерел, додатків, таблиць, ілюстрацій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, формулюються мета і завдання, об'єкт та предмет дослідження, обґрунтовуються наукова новизна та практичне значення одержаних результатів.

У розділі I "Огляд літератури за темою" аналізуються групи джерел, котрі складають базу дисертаційного дослідження.

Першу з них становлять нормативно-правові акти та документи, а також їхні проекти, в яких: проголошується свобода віросповідання людини; розкриваються її зміст, структура; передбачено юридичні засоби реалізації, охорони і захисту свободи віросповідання загалом й окремих її елементів (можливостей) зокрема.

До другої групи джерел належать наукові праці з питань загальної теорії держави і права, філософії права (С.Алексеева, О.Лукашової, С.Максимова, Г.Мальцева, В.Нерсесянца, П.Рабіновича, В.Четверніна, Г.Шмельової та інших), присвячені правам людини, а також юридичному механізму їх забезпечення.

Третю групу складають джерела, де висвітлюються правові аспекти свободи віросповідання людини, зокрема її юридичне забезпечення в Україні та в інших державах, а також стан та сучасні тенденції взаємовідносин держави й релігійних організацій. У радянські часи чи не найбільш глибокі і повні дослідження правових питань свободи совісті (до складу якої включалась і свобода віросповідання), а також взаємовідносин держави та релігійних організацій здійснено такими вченими, як В.Клочков, З.Корчева, А.Ловінюков, Г.Лупарев, Ю.Розенбаум, Ф.Рудинський, П.Яшин. Незважаючи на численні позитивні моменти згаданих наукових робіт, певний відбиток на зазначені дослідження наклала ідеологія, що домінувала на той час і, як відомо, була спрямована проти релігійної свободи.

Наприкінці 80-х - на початку 90-х років, унаслідок змін, котрі відбулися в суспільно-політичному житті Радянського Союзу, з'являються нові підходи до обґрунтування і вдосконалення правового регулювання свободи віросповідання людини. Вони були викладені у нових працях вищевказаних авторів, а також у наукових роботах інших дослідників. Зокрема значний внесок у розвиток правового регулювання свободи віросповідання зробили такі російські вчені, як А.Агапов, К.Борисов, С.Бур'янов, А.Красіков, А.Пчелінцев, В.Савельєв, Г.Черемних.

В Україні окремі правові аспекти свободи віросповідання сьогодні досліджують М.Бабій, В.Бондаренко, В.Єленський, А.Колодний, М.Маринович, П.Рабінович, О.Шуба, П.Яроцький та інші.

Четверту групу джерел становлять релігієзнавчі й філософські видання: філософські та релігієзнавчі монографії й словники; підручники з релігієзнавства, географії та психології релігії.

П'яту групу джерел становлять різного роду періодичні видання (релігійні, наукові, правові), де висвітлюються окремі правові аспекти свободи віросповідання людини, стан і тенденції розвитку державно-релігійних відносин в Україні та інших державах, а також наводяться певні соціологічні і статистичні дані, що стосуються дисертаційного дослідження (насамперед журнали "Людина і світ", "Наука і релігія", "Право і релігія", інформаційно-аналітичний журнал "Релігійна панорама", інформаційно-аналітичний бюлетень "Права людини в Україні").

Нарешті, шоста група джерел, котрі використовувалися при написанні дисертації, - це матеріали юридичної практики, а саме: інформаційні звіти, різноманітні статистичні дані Державного комітету України у справах релігій, відділу у справах релігій Львівської

облдержадміністрації, матеріали судової практики у Львівській області, рішення Європейського суду з прав людини.

У розділі 2 "Природні (загальносоціальні) свободи віровизнання та віросповідання людини: філософсько-правові засади (до характеристики методології дослідження)" визначаються поняття свободи віровизнання та свободи віросповідання людини як загальносоціальних (природних) явищ, розкривається їхня структура, аналізуються та конкретизуються окремі складники (елементи) цих прав.

У підрозділі 2.1 *"Загальні поняття свободи віровизнання та свободи віросповідання людини"* на основі аналізу філософських, релігієзнавчих та правових досліджень розкривається зміст свободи віровизнання та свободи віросповідання як природних прав людини. У зв'язку з цим розглядаються поняття та структура світогляду людини, одним із елементів якого виступає віра у певне явище (об'єкт).

Констатується, що віру людини можна розглядати у двох аспектах. По-перше, як духовну, психічну діяльність людини, спрямовану на вибір об'єкта віри і визначення свого внутрішнього ставлення до нього. Можливість здійснення такої діяльності відображає поняття **свободи віровизнання**. По-друге, віру можна трактувати і як зовнішню (фізичну) діяльність, що виступає проявом віровизнання. Можливість здійснення такої діяльності людиною відображає інше поняття - **свобода віросповідання**. Свобода віровизнання неминуче передуює свободі віросповідання, однак не може бути предметом юридичного забезпечення, регулювання.

На основі визначення вказаних понять аналізується співвідношення свободи віровизнання та свободи віросповідання між собою, а також із такими правами людини, як свобода світогляду, свобода переконань, свобода совісті, свобода релігії. Обґрунтовується, що свободи думки, переконань, совісті, віри, світогляду торкаються лише внутрішньої, психічної сфери життєдіяльності особистості. Відтак, право як спеціально -соціальне (юридичне) явище може лише декларувати, визнавати такі можливості, проте воно не здатне їх забезпечувати, регулювати.

У підрозділі 2.2 *"Структура свободи віровизнання та свободи віросповідання"* на основі аналізу універсальних та регіональних міжнародно-правових актів визначаються структурні елементи зазначених свобод та розглядаються взаємозв'язки між ними. Зроблено висновок, що складниками свободи віровизнання та свободи віросповідання як загальносоціальних явищ є такі можливості людини: а) приймати певну релігію чи інші переконання; б) змінювати свої релігійні чи інші переконання; в) сповідувати якусь релігію чи інші переконання;

г) утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями. Крім вищевказаних елементів, свобода віровизнання включає також можливість мати релігійні чи інші переконання. Наслідком

авторського аналізу змісту свободи віровизнання та свободи віросповідання є положення про те, що центральне місце серед перелічених складових елементів посідає право

сповідувати якусь релігію чи інші переконання. Ця обставина якраз і знаходить відображення у терміні "свобода віросповідання".

Розділ 3 "Свобода віросповідання людини як суб'єктивне юридичне право: поняття та структура. Механізм і стадії його юридичного забезпечення в Україні (загальнотеоретична характеристика)" складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 "Принципи законодавства щодо свободи віросповідання" виокремлюються принципи національного законодавства щодо свободи віросповідання людини. До найважливіших засад законодавства України стосовно розглядуваного права віднесено: рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії; недопустимість визнання державою жодної релігії як обов'язкової; рівність усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом;

відокремлення церкви і релігійних організацій від держави; відокремлення школи від церкви і релігійних організацій. Розглянуто зміст зазначених принципів та здійснено порівняльний аналіз їхнього застосування в інших державах. Подано пропозиції щодо змістовно-термінологічного уточнення основних засад національного законодавства про свободу віросповідання та доповнення їхнього переліку принципами добровільності самовизначення кожного у сфері віросповідання і вільного вибору форм і способів віросповідання.

У підрозділі 3.2 "Поняття та структура суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання людини" співставляються зміст та структура свободи віросповідання, котрі відображені, відповідно, у Конституції України та у Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації". Підсумовується, що елементами цього суб'єктивного права людини є такі можливості (права): мати релігію або переконання; приймати релігію або переконання; змінювати релігію або переконання; сповідувати одноособове або разом з іншими будь-яку релігію або не сповідувати жодної; відправляти релігійні культи, ритуальні обряди, відкрито виражати і вільно поширювати релігійні або атеїстичні переконання, вести релігійну діяльність; здобувати релігійну та світську освіту; вимагати заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів релігійних чи інших переконань (зокрема заміни військової служби альтернативною). Зроблено висновок, що структура свободи віросповідання, представлена в українському законодавстві, потребує деякого уточнення. По-перше, право мати релігію або переконання не потребує юридичної регламентації, оскільки стосується виключно внутрішньої психічної сфери особи. По-друге, право змінювати релігію або переконання пропонується закріпити як

"право змінювати свої релігійні або інші переконання", а право приймати релігію чи переконання - як "право приймати релігійні чи інші переконання".

За результатами порівняння елементів свободи віросповідання як права загальносоціального і як суб'єктивного юридичного права в Україні зроблено висновок, що елементи (можливості) першої загалом знайшли відображення у національному законодавстві України. Однак такі її елементи, як право сповідувати будь-яку релігію і право не сповідувати жодної, мають в українському законодавстві дещо інше "звучання" (формулювання) порівняно із міжнародними актами, а саме: в останніх проголошується свобода сповідувати свою релігію або переконання. Також у міжнародних актах із прав людини немає згадки про атеїстичні переконання, а йдеться лише про релігійні та інші переконання, які включають атеїстичні.

На підставі аналізу структури свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини приймати, змінювати релігійні або інші переконання, одноособове або спільно з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, здобувати релігійну та (або) світську освіту, а також вимагати заміни певних обов'язків перед державою на інші за мотивами релігійних чи інших переконань у

випадках, визначених законодавством.

У підрозділі 3.3 *"Механізм і стадії юридичного забезпечення свободи віросповідання людини"* сформульовано визначення поняття механізму юридичного забезпечення свободи віросповідання людини як системи ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи віросповідання в цілому, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних юридичних актах. Аналізується правовий зміст стадій юридичного забезпечення свободи віросповідання.

У розділі 4 **"Юридичне забезпечення складових свободи віросповідання людини в Україні"** розглядаються зміст свободи віросповідання людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого у законодавстві, види окремих складників цієї свободи, а також аналізуються юридичні засоби їх реалізації, охорони та захисту.

У підрозділі 4.1 *"Право приймати релігію чи інші переконання"* розкривається зміст права приймати релігію чи інші переконання;

визначаються загальне поняття релігії, її структурні елементи та ознаки об'єкта релігійної віри. На основі узагальнення існуючих поглядів зроблено висновок, що релігія - це духовний феномен, який втілює віру людини в існування надприродного начала (найчастіше - Бога), що вважається джерелом буття всього сущого, і слугує для неї засобом спілкування з цим началом. Пропонуються наступні властивості об'єкта релігійної віри: трансцендентність (позаземне, а зрештою, й позаматеріальне існування),

абсолютна первинність, унікальність (неповторність, невідтворюваність), всепроникливість, довічність, таємничість, найвища й беззаперечна цінність, реальне існування (принаймні у свідомості людини, яка сповідує віру у нього). Зазначається, що наведене визначення поняття релігії, а також зазначені риси об'єкта релігійної віри можуть враховуватися при державній реєстрації певної організації саме як релігійної. Якщо у реєстраційного органу виникне з цього питання сумнів, він повинен призначити релігієзнавчу експертизу. На сьогодні законодавством України не передбачено підстав і порядку здійснення такої експертизи; тому пропонується хоча б урядовою постановою затвердити спеціальне положення про підстави та порядок її проведення.

У підрозділі 4.2 *"Право змінювати свої релігійні чи інші переконання"* дається загальна характеристика права змінювати такі переконання і розкривається механізм його юридичного забезпечення. Робиться висновок, що така можливість людини має бути включена до структури свободи світогляду та віросповідання, проголошеної у ст. 35 Конституції України.

Одним із важливих юридичних засобів охорони зазначеного права людини є закріплена у законодавстві України заборона чинити будь-який примус при визначенні громадянином свого ставлення до релігії. Оскільки жодних санкцій за такі дії не передбачено, доцільно було б уточнити цей припис вказівкою на те, що забороняється будь-яке примусове (із застосуванням фізичного або психічного тиску) навернення до тієї чи іншої віри.

У підрозділі 4.3 *"Право сповідувати будь-яку релігію"* розкриваються зміст, види та юридичні гарантії забезпечення суб'єктивного юридичного права людини сповідувати будь-яку релігію. Пропонується визначати поняття про нього як закріплену у законодавстві можливість людини виражати у фізичних діях своє ставлення до обраного нею об'єкта релігійної віри. Виділяються наступні різновиди цього права людини: 1) за кількісним складом суб'єктів його здійснення - індивідуальне та колективне сповідання релігії; 2) за змістом сповідувальної діяльності - здійснення культових дій та позакультової діяльності (у духовній і практичній сферах); 3) залежно від місця сповідання - здійснення останнього у культових будівлях і на прилеглий до них території, у місцях паломництва, на кладовищах чи в місцях окремих поховань, у квартирах і будинках приватних осіб, в установах, організаціях чи в інших місцях; 4) залежно від юридичного статусу суб'єкта використання розглядуваного права - сповідання релігії громадянами певної держави,

іноземцями, апатридами, дітьми, засудженими, військовослужбовцями тощо.

Одноособове сповідання релігії не потребує юридичної процедуризації, оскільки може бути здійснене людиною за її бажанням виключно власними діями. Колективне ж сповідання релігії потребує, зазвичай, встановлення певних юридичних процедур. Однією із форм

такого сповідання є об'єднання громадян у релігійні громади. Визначені законодавством порядок, строки та підстави утворення релігійних громад якраз і формують юридичну процедуру колективного сповідання релігії.

У дисертації пропонуються певні уточнення, зміни й доповнення щодо таких підстав, порядку та строків, а також стосовно юридичних засобів реалізації права на сповідання релігії окремими категоріями осіб.

У підрозділі 4.4. *"Право не сповідати жодної релігії"* подано загальну характеристику юридичного права людини не сповідати жодної релігії та розкрито механізм його юридичного забезпечення. Висловлено думку про те, що право не сповідати жодної релігії включає до свого змісту й можливість виражати і поширювати атеїстичні та інші нерелігійні переконання. Юридичною гарантією цього права людини є передбачена у законодавстві України заборона примусу щодо сповідання релігії та участі в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях. Однак за вчинення таких діянь не передбачено юридичної відповідальності. Тому вказаний забороняючий нормативно-правовий припис поки що залишається певною мірою декларативним.

У підрозділі 4.5. *"Право на релігійну та (або) світську освіту"* розкрито зміст, види та юридичне забезпечення права людини на релігійну та (або) світську освіту.

Це право як складник свободи віросповідання потребує насамперед з'ясування поняття релігійної освіти. На основі аналізу висвітлених у літературі позицій зроблено висновок, що релігійна освіта - це навчальний процес, який полягає у наданні особі певного обсягу інформації релігійного змісту з метою формування та (чи) підвищення рівня її релігійної інформованості, усвідомленого сприйняття нею змісту певного релігійного віровчення та формування у неї практичних вмінь і навичок щодо його сповідання. Виокремлюються наступні види розглядуваного права людини: 1) за суб'єктом складом його здійснення: індивідуальне, колективне (загальнопросвітницьке або ж професійно зорієнтоване);

2) залежно від категорій суб'єктів, які здобувають релігійну освіту: право громадян даної держави; право іноземців; право апатридів; право на релігійну освіту дітей, інших категорій осіб.

Наводяться пропозиції здобувача, спрямовані на удосконалення в Україні юридичного забезпечення права людини на релігійну та (або) світську освіту.

У підрозділі 4 б. *"Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини"*, розкрито зміст та механізм юридичного забезпечення права людини на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Зазначається, що це право виступає невід'ємним елементом свободи віросповідання. Робиться висновок, що вказана можливість людини має бути відображена у

Конституції України, де поки що передбачено лише право заміни військового обов'язку альтернативною службою, хоча, як свідчить практика, може виникати необхідність заміни й деяких інших юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями особи. Скажімо, серед останніх обов'язків можуть виявитись необхідність складання присяги; використання науково обґрунтованого медичного лікування; отримання ідентифікаційного номера, коли це передбачено законом.

Права на альтернативний порядок складання присяги з мотивів релігійних чи інших переконань законодавство України не передбачає. Тому пропонується закріпити загальну

норму про те, що при складанні присяги (як релігійного, так і нерелігійного характеру) повинні враховуватися релігійні чи інші переконання людини.

На наш погляд, визначені законодавством України умови заміни проходження військової служби альтернативною обмежують свободу віросповідання тих громадян, які не бажають проходити військову службу з огляду не на релігійні, а на філософські чи етичні переконання, а також тих із них, хто не належить до релігійних організацій, включених до затвердженого Кабінетом Міністрів України переліку. Тому пропонується у Конституції України та у Законі "Про альтернативну (невійськову) службу" передбачити право громадян України на альтернативну службу також і з огляду на їхні філософські чи етичні переконання.

ВИСНОВКИ

Наукова задача, розв'язанню якої присвячене дане дослідження, полягає у тому, щоб комплексно проаналізувати свободу віровизнання та свободу віросповідання як загальносоціальні та юридичні явища, оскільки дотепер вони такому дослідженню у вітчизняній юридичній науці не піддавались. Між тим саме таке дослідження є необхідною складовою розвитку як загальної теорії прав людини, так і науковою передумовою визначення шляхів та засобів підвищення ефективності державно-юридичного захисту зазначених свобод.

За результатами проведеного дослідження зроблено наступні висновки.

Свобода віровизнання як загальносоціальне (природне) право людини - це можливість людини вільно обирати об'єкт своєї віри і визначати власне внутрішнє ставлення до нього.

Свобода ж віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини є можливістю людини вчиняти певні дії або утримуватися від їх вчинення, за допомогою чого об'єктивується її віровизнання. Конкретизуючи, можемо відзначити, що свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини - це можливість людини

вчиняти такі дії, за допомогою яких приймаються, змінюються та сповідаються релігійні або інші переконання.

Відтак, структура свободи віровизнання та свободи віросповідання як природних прав людини - це система тих можливостей, котрі відображають змістовну конкретизацію зазначених прав та зв'язки між ними. Структурні елементи (можливості) свободи віровизнання та зв'язки між ними стосуються лише внутрішньої (психічної) сфери людини. Зовнішній же їх прояв становить структуру свободи віросповідання. Елементи свободи віровизнання та свободи віросповідання людини як загальносоціальних (природних) явищ відображено у міжнародних (універсальних та регіональних) актах з прав людини. Ці акти слугують широко визнаними міжнародними стандартами розглядуваного права.

До структурних елементів свободи віровизнання та свободи віросповідання як загальносоціальних явищ належать такі можливості людини:

- приймати певну релігію чи інші переконання;
- змінювати свої релігійні чи інші переконання;
- сповідувати якусь релігію чи інші переконання;
- утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями.

Крім вищевказаних елементів, свобода віровизнання включає також ще один - можливість мати власні релігійні чи інші переконання.

Законодавче закріплення принципів свободи віросповідання людини видається підставним уточнити та доповнити наступним чином:

- у Конституції України необхідно закріпити принцип *рівності усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом*;
- принцип, згідно з яким *жодна релігія не може бути визнана обов'язковою*, слід доповнити положенням про те, *що жодна релігія не може бути визнана й державною*;
- принцип *відокремлення церкви і релігійних організацій від держави* доцільно закріпити у

такому формулюванні: *"Україна є світською державою "*,

- принцип відокремлення школи від церкви, від релігійних організацій слід закріпити у такому формулюванні: *"Державна система освіти різних рівнів має світський характер"*;

- у законодавстві України доцільно відобразити і такі принципи свободи віросповідання, як *добровільність самовизначення кожного у сфері сповідання віри та вільний вибір форм і способів віросповідання*.

Структура суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання включає наступні елементи (складники):

- право приймати релігію або інші переконання за своїм вибором;
- право сповідувати будь-яку релігію одноособове або разом з іншими;
- право не сповідувати жодної релігії;
- право змінювати свої релігійні або інші переконання;
- право на релігійну та (або) світську освіту;

- право на заміну окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями. В Україні на конституційному рівні необхідно закріпити ті з названих можливостей, які нині в її Основному Законі ще не зафіксовані.

Передбачені у чинному законодавстві України підстави, порядок, строки утворення релігійної громади, які слугують юридичною процедурою колективного сповідання релігії, потребують певних уточнень і змін, зокрема:

- повідомлення державних органів про створення релігійних громад має бути юридичне обов'язковим;

- необхідно збільшити мінімальну кількість засновників релігійної громади (скажімо, до 25 осіб), а також передбачити подання, крім заяви і статуту, додаткових документів для реєстрації релігійної громади (зокрема, протоколу загальних зборів релігійної громади, переліку громадян, що її утворили, відомостей про склад органів управління, копії статуту (положення) релігійного управління (центру), якщо він знаходиться за межами України; даних про основи віровчення, про ставлення релігійної громади до сім'ї і шлюбу, освіти, здоров'я її послідовників, відомостей про обмеження для членів і служителів організації щодо їхніх прав та обов'язків);

- засновниками релігійних громад повинні визнаватись не лише громадяни України (як це передбачено її законодавством), але й іноземці та апатриди, котрі постійно проживають в Україні. Іноземці ж, які перебувають в Україні тимчасово, можуть бути членами таких громад.

Чинним законодавством не передбачено механізму захисту від таких порушень права, що розглядається, як примушування громадян до сповідання або, навпаки, до відмови від сповідання якоїсь релігії, до участі або неучасті у богослужіннях і релігійних обрядах, до навчання релігії або переконань; вимагання від священнослужителів відомостей, отриманих ними під час сповіді віруючих; зазіхання на виключне право релігійних організацій засновувати підприємства для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення; відмова посадових осіб від надання дозволу на проведення публічного богослужіння, релігійних обрядів, церемоній, процесій; примусове залучення учнів або студентів до участі у релігійних заходах чи релігійних організаціях. За вчинення таких дій слід передбачити конкретні заходи юридичної відповідальності.

Законодавча регламентація права на релігійну освіту як складника свободи віросповідання потребує з'ясування поняття релігійної освіти. На основі аналізу висвітлених у літературі думок видається можливим визначити, що релігійна освіта - це навчальний процес, який полягає у наданні особі певного обсягу інформації релігійного змісту з метою формування та (чи) підвищення рівня її релігійної освіченості, усвідомленого сприйняття нею змісту певного релігійного віровчення та формування у неї практичних вмінь і навичок щодо його

сповідання. У зв'язку з цим, пропонується:

- у Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації" передбачити, а в Законі України "Про освіту" - уточнити, що релігійні організації мають право засновувати заклади освіти (наприклад, дошкільні, загальні середні, професійно-технічні, вищі) в порядку, визначеному законодавством України;

- Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" доповнити нормою, за якою релігійно-філософські, релігійно-навчальні дисципліни, викладання котрих не супроводжується релігійними обрядами і має лише інформативний характер, можна вводити до навчальних планів державних та інших закладів освіти (що, власне, подекуди й практикується). Тим більше, що дане положення знайшло своє відображення у нещодавно прийнятому Указі Президента України "Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій" від 21 березня 2002 р.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. *Ярмол Л.* Право змінювати релігію як складник свободи вибору світогляду та віросповідання //Права людини і Україна: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. Серія І. Дослідження і реферати. Вип. 2. - Львів: Світ, 1999. - С. 80-83.

2. *Ярмол Л.* Законодавство України про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації: зміни, що нарізили //Право України. - 2001. - № 2.- С. 73-76.

3. *Ярмол Л.* Свобода віровизнання людини: поняття, елементи, законодавче закріплення //Вісник Академії правових наук України. - 2001. - №2 (25).-С. 115-122.

4. *Ярмол Л.* Право громадян України на альтернативну (невійськову) службу - невід'ємний елемент свободи віровизнання // Вісник Львівського університету. Сер. юрид. - 2001. - Вип. 36. - С. 31-36.

5. *Ярмол Л.* Свобода віровизнання: соціально-філософські і законодавчі аспекти //Філософський метод: перед лицем нових парадигм: Філософські пошуки. Вип. І-ІІ. - Львів-Одеса: Cogito - Центр Європи, 1997. -С. 154-159.

6. *Ярмол Л.* Питання про право людини на релігійну освіту як складник свободи віровизнання //Людина: становлення та розвиток. Філософські пошуки. Вип. IV. - Львів-Одеса: Cogito-Центр Європи, 1997. - С. 276-279.

7. *Ярмол Л.* Елементи та юридичний механізм забезпечення свободи віровизнання людини в Україні //Актуальні проблеми правознавства, -Тернопіль: Юридичний інститут Тернопільської академії народного господарства, 2001.- С. 171-174.

8. *Ярмол Л.* Юридичні гарантії здійснення конституційного права громадян України на вибір світогляду і віровизнання //Swobody obywatelskie w Polsce i na Ukrainy — rzeczywistosc i perspektywy, Z.esTvyty naukowe № 6. -Przemysl: Wyzsza Szkola Administracji i Zarzadzania w Przemyslu, 2001. -S. 217-227.

9. *Ярмол Л.* Зміст та предмет забезпечення свободи віросповідання людини в Україні //Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали VII регіональної науково-практичної конференції. -Львів, 2001.-С. 39-42.

10. *Ярмол Л.* Пропозиції щодо вдосконалення законодавства України про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації //Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти): Матеріали Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції (15-16.03. 2001 р.) - К., 2001. - С. 236-238.

11 *Ярмол Л.* Поняття свободи віровизнання та свободи віросповідання як загальносоціальних явищ //Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). Книга II. - Львів: Логос, 2002. - С. 547-554.

АНОТАЦІЯ

Ярмол Л.В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. - Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003.

У дисертації здійснено системний аналіз філософсько-правових та загальнотеоретичних аспектів свободи віровизнання та свободи віросповідання людини.

Подано комплексну характеристику відповідного законодавства України як нормативної основи юридичного механізму забезпечення свободи віросповідання. Проаналізовано зміст, види й юридичні засоби реалізації, охорони та захисту окремих структурних елементів зазначеного суб'єктивного юридичного права. Пропонуються конкретні рекомендації щодо удосконалення законодавства України про свободу віросповідання та релігійні організації.

Ключові слова: віра, релігія, свобода віровизнання, свобода віросповідання, свобода совісті, механізм юридичного забезпечення, релігійні організації.

АННОТАЦИЯ

Ярмол Л.В. Свобода вероисповедания человека: юридическое обеспечение в Украине (общетеоретическое исследование). - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история государства и права; история политических и правовых учений. - Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2003.

В диссертации осуществлен монографический комплексный анализ философско - правовых и общетеоретических аспектов свободы веропризнания и свободы вероисповедания человека. Впервые в отечественной общетеоретической юриспруденции выяснено универсальное содержание и элементы свободы вероисповедания как одного из естественных, неотъемлемых прав человека, а также проведен системный анализ юридического механизма обеспечения этой свободы в Украине. Автором исследуется сущность свободы вероисповедания и свободы веропризнания человека как общесоциальных и как юридических явлений, рассматривается ряд общих закономерностей юридического обеспечения свободы вероисповедания человека, их проявление в Украине, а также пути и средства его усовершенствования.

Анализируются философско-правовые основы свободы веропризнания и свободы вероисповедания как естественных прав человека, в связи с чем рассматривается феномен веры в качестве одного из важнейших элементов мировоззрения человека. Свобода веропризнания как общесоциальное (естественное) право определяется в работе как возможность человека свободно избирать объект своей веры и определять собственное внутреннее отношение к нему. Свободой вероисповедания как общесоциальным (естественным) правом человека автор считает возможность человека совершать определенные действия или воздерживаться от их совершения, благодаря чему объективируется его

веропризнание (то есть принимаются, изменяются и исповедуются религиозные или иные убеждения). На основе рассмотрения ряда международных универсальных и региональных актов по правам человека в диссертации раскрывается структура свободы вероисповедания и структура свободы веропризнания как его естественных прав.

Исследуя свободу вероисповедания человека как юридическое явление, автор дает определение понятия этой свободы как субъективного юридического права и раскрывает структуру последнего. Рассматриваемое право характеризуется как возможность человека принимать, изменять и исповедовать единолично или совместно с другими религиозные или

иные убеждения или не исповедовать никаких, получать религиозное и (или) светское образование, а также требовать замены определенных обязанностей перед государством на другие по мотивам религиозных или иных убеждений в случаях, предусмотренных законодательством. В общетеоретическом аспекте рассматриваются механизм юридического обеспечения свободы вероисповедания как система эффективных юридических средств реализации, охраны и защиты этого права, а также принципы и стадии правового обеспечения свободы вероисповедания в Украине. Анализируется соответствующее законодательство Украины как нормативная основа юридического механизма обеспечения этой свободы.

Исследуется юридическое обеспечение таких структурных элементов свободы вероисповедания человека в Украине как: право принимать религию или другие убеждения по своему выбору; право исповедовать любую религию единолично или совместно с другими; право не исповедовать никакой религии; право изменять свои религиозные или другие убеждения; право на религиозное и (или) светское образование;

право на замену отдельных юридических обязанностей, несовместимых с религиозными или иными убеждениями. При этом раскрывается юридическое содержание каждого из упомянутых прав и предлагается их общетеоретическая классификация.

Механизм юридического обеспечения вышеуказанных правовых возможностей раскрывается путем анализа юридических средств их реализации, охраны и защиты, с привлечением материалов практики органов судебной и исполнительной власти Украины, а также решений Европейского суда по правам человека.

Проводится сравнительная характеристика юридического механизма обеспечения свободы вероисповедания, закрепленного в конституционном законодательстве Украины и зарубежных стран.

Предлагаются конкретные рекомендации по внесению уточнений и дополнений в законодательство Украины о свободе вероисповедания и религиозных организациях, направленные на усовершенствование

юридических средств реализации, охраны и защиты рассматриваемого права человека.

Ключевые слова: вера, религия, свобода веропринятия, свобода вероисповедания, свобода совести, механизм юридического обеспечения, религиозные организации.

SUMMARY

Yarmol L.V. Human Freedom for Belief Confession: Legal Safeguarding in Ukraine (General Theoretic Research). - Manuscript.

Dissertation for gaining the scientific degree of Candidate of Juridical Science in specialty 12.00.01 - Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Sciences. - Odessa National Academy of Law, Odessa, 2003.

Dissertation provides for the monographic system analysis of the philosophic-legal and general theoretic aspects of the human freedom to religious belief recognition and belief confession.

The complex characteristics of the corresponding Ukraine's legal system as the normative basis of the legal mechanism of safeguarding for the belief confession is elaborated. Dissertation makes research into the content, kinds and legal means for realization, protection and defense of the single structural elements (possibilities) of the belief confession. Thesis provides concrete recommendations concerning improvement of the legislation of Ukraine on the freedom of belief confession and religious organizations.

Key-words: belief, religion, belief recognition, belief confession, freedom of conscience, mechanism of legal safeguarding, religious organizations.